

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ Ս. ԹՈԽԱԹՅԱՆ

ԳԱՍ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

karen.tokhatyan@gmail.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲՆԵՐԵՎՈՒՑՈՒՆԵՐ*

Քանայի քաղեր՝ ժայռապատկեր, հնագիտություն, Երկրագունդ, երկնային լուսատու, երկնային երևույթ, մթնոլորտային երևույթ, հրաբուխ

Ներածություն

Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակային բազմազանության մեջ որոշակիանում է չորս հիմնական ոլորտ՝ **բնություն, մարդու առօրյա, արարման արդյունքներ և ներաշխարհ**:

Դրանցում առանձնանում է **31** թեմային խումբ. տեղանքի տարր, Երկրագունդ, երկնային լուսատու, երկնային երևույթ, օդերևույթ, երկրային երևույթ, բույս, կենդանիներ, գյուղատնտեսություն, որս, գազանամարտ, մարտարվեստ, մարզում, մրցախաղ, պար, զենք, գործիք, փոխադրամիջոց, շինվածք, կիրառական պատկեր, ուսուցման միջոց, խաղի պարագա, հագուստ, պաշտամունք, երևակայական էակ, ներպատկեր, դիմապատկեր, անորոշ պատկեր, զարդանախշ, խորհրդանշան, տառանման նշան:

Իհարկե, այս բաժանումը դեռևս բավականաչափ պայմանական է: Բնականաբար, այն կախված է ժայռապատկերի իմաստի ու գործառնության հետագա առավել խոր ըմբռնումից և որոշակիացումից: Թեմաները հաճախ միահյուս են, սերտաճած, համա-

* Ներկայացվել է 3.V. 2022 թ., գրախոսվել է 13. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 22.VI. 2022 թ.:

լրող՝ անգամ մեկ ժայռանկարի հորինվածքում:

Բովանդակային խմբերի պատկերների և կատարողական-հորինվածքային ոճերի մեծ մասը հարատևել է հայոց մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ խեցեղենի, արձանիկի, բրոնզե գոտու և նվիրատվական թիթեղի, հարթաքանդակի, որմնանկարի ու մանրանկարի իմաստաբանական հորինվածքում, զինանշանի, կնիքի և դրամի նկարվածքում, զենքի, խոյակի նախշագարդում, տարագում, մանածագործական ու հյուսածո իրերում և լրացվել նորանոր նշաններով¹:

Հարկ է ամրագրել, որ սկզբնապես՝ հնագույն ժայռապատկերներում, գրեթե բոլոր էակները, իրերը և երևույթները բնական ուրև է իրողության դիտման, պարզ կամ գեղարվեստորեն արտացոլման արդյունք են: Երբեմն առկա է իրականի ծիսականացում, գերբնականացում, երևակայական բովանդակություն: Մշակույթի հետագա փուլերում արդեն իսկ առավել շեշտվել է արարման ծիսական մտահղացումն ու խորհրդանշանային բնույթը՝ հատկապես, բրոնզե գոտու, կնիքի, քանդակի, մանրանկարի, զինանշանի և գորգի հորինվածքում:

1. Տեղանքի տարր խմբում են լեռան, գետի, լճի, աղբյուրի և անձավի նշանները /**աղ. 1/**: Տարածության մեջ կողմնորոշման համար հնուց ի վեր կիրառվել են խորհրդանշաններով գործող գրաֆիկական ու ճանաչողական պարզ ձևեր, որոնցով նշվել է տարածության արտահայտումը, տեսանելի բնապատկերի հետ կապը: Հնագույն մտածողական դաշտի պատկերային արտացոլման արդյունք ժայռանկարը նույնպես մի հզոր միջոց էր, որով մարդը հասկացել և արտահայտել է միջավայրում իր տեղը, ձևավորել իր սրբազան տարածքը: Շրջակա բնության հիմնական տարրերի՝ լեռան, գետի ու լճի, նաև ձորի, աղբյուրի և անձավի պաշտամունքն ակունքվում է անհիշելի ժամանակներից²:

Նավասարում է գազաթնամերձ երեք լճակների և դրանք միացնող վտակների գծապատկերը /**աղ. 16-7/**: Գեղամա լեռների

¹ Թոխաթյան 2016, 180-182, 195-197:

² Հնդեվրոպական ժողովուրդների միջավայրում բնության անշարժ տարրերի անվանումների և պաշտամունքի աղբյուր տե՛ս Гамкрелидзе, Иванов 1984, 665-674:

Աստղաբերդ հնավայրում է ջրակունքի տեղը բլուրների միջև նշող ժայռապատկերը, իսկ Արդարանոց հնավայրի գծապատկերը նշում է մոտակա լճակ թափվող և արտահոսող առվակների տեղադրությունը /**աղ. 110-11/:**

Գեղամա լեռների բարձրադիր հովիտներից մեկի վերնամասում (2660 մ) գտնվող յուրօրինակ ժայռապատկերը, ամենայն հավանականությամբ, ցուցադրում է արևմտյան կողմում մի շարքով վեր խոյացող Հայոց պաշտամունքային լեռներից երեքը՝ Հատիսը (2528 մ), Արալեռը (2577 մ) և Արագածը (4090 մ)³: Ակնառու են հատկապես երկգագաթ Հատիսի և լայն փոված կոնի ձևով Արալեռան ուրվագծերը: Արագածի «Դարավանդ» հնավայրի (3150 մ) մի ժայռանկարում աջից սուրանկյուններով պատկերված են այդտեղից պարզ դիտելի՝ Արագածի երեք գագաթները, իսկ ձախ կողմում՝ մայր մտնող Արևի ճառագայթավոր նշան /**աղ. 2/:**

Լեռ-եռանկյուն ու գետ-ալիքագիծ նշաններն առատ են խեցեղենի, դրվագված բրոնզե իրերի, տապանաքարերի նախշերում և այլն: Օր., Շամբորում ծարիրե կախազարդի վրա լեռնաշղթան նշվել է միակցված եռանկյունիների շարքով, իսկ Դվինում 1962 թ. պեղված պաշտամունքային կավե տախտակում՝ իրար ագուցված եռանկյունիների ձևով: Ուշագրավ է երկգագաթ լեռան ուրվագիծն Արտաշեսյան պղնձադրամների դարձերեսին⁴ /**աղ. 3/:**

2. Երկրագունդ խմբում խաչամիջուկ շրջանիկներ են, հաճախ մեկուսի՝ առանց որևէ կից նշանի: Այս կերպ սովորաբար Երկրագունդն է նշվել, իհարկե, նաև տվնջյան լուսատուն՝ Արեգակը: Շրջանի և քառակողմի մեկտեղման դրսևորում կա Միջագետքի Սամարահնավայրի (մ.թ.ա. III հազ. սկիզբ) կավե ըմ-

³ Այս երեք լեռները և դեպի հեռ՝ հարավ-արևելյան ուղղությամբ գտնվող Աժդահակ (3597մ) և Վարդենիս (3522 մ) գագաթները նույն գծի վրա են, ընդամենը 30 մ շեղմամբ (հինգ լեռները միացնող գծի ազիմուտը 296° է):

⁴ Դրամագետ Ռուբեն Վարդանյանը հիմնավոր ել է, որ Արտաշատի դրամահատարանի 10 դրամներին դրոշմված է քաղաքից լավ տեսանելի Արարատը (Վարդանյան 2004, 234-253; Vardanyan 2005, 959-963, աղ. 1; Vardumyan 2016, 130, նկ. 16): Հավանաբար դրվագված է նաև Խորվիրապի բլուրը:

պանակի /bowl/ նկարագարում /աղ. 4/:

3. Երկնային լուսատու խմբում գերակշռում է Արևը /աղ. 5/, առատ են աստղի և աստղախմբի /աղ. 6/, Լուսնի և մոլորակի /աղ. 7/, համաստեղության ու Ծիր Կաթնի /աղ. 8-9/ նշաններն ու պատկերները: Երկինքը՝ «Ծով Ծիրանին» պատկերվել է գծիկով միացած երկու շրջանակներով, խորհրդանշորեն՝ նաև թռչնի գծանկարով: Տիեզերքին առնչվող հնագույն ընկալումների դրսևորում են խեցեղենի, բրոնզե գոտու (Վանաձոր, Տանձատափ, Մցխեթ, Կախեթ), շրջանաձև թիթեղի (Վարդաքար, Տոլորս) աստղանշանները: Լուսատուների նշանները լայնորեն կիրառվել են արձանիկի և զենքի զարդանախշում, դրանք առկա են կնիքի (Մեծամոր, Կարմիր Բլուր), կախիկի, հմայիլի և պահպանակի (Լճաշեն, Մեծամոր), Դվինի մեհյանի կավե կոթողի, դրամի /աղ. 16-6/ և այլ հորինվածքներում: Ուշագրավ է Լճաշենի բրոնզե թիթեղը, որը մեկնաբանվել է որպես Արեգակնային համակարգի մանրակերտ /աղ. 10/: Աստղանշանների առատությունը բնորոշ է բիայնական տարագաձևերին, ինչի վառ օրինակ է Բզնունիքի Արծկե ամրոցի Թեյշեբա աստծու բարձրաքանդակը /աղ. 11/: «Արևի տաճարներին մարտակառքեր նվիրելու սովորությունն ընդունված էր ողջ Փոքր Ասիայում և Արևմուտքում»⁵:

Ժայռագիր նշանները փոխանցվեցին տապանաքարի, խաչքարի, որմնանկարի (Քոբայր, Լմբատավանք, Որոտնավանք), տարազի, կարպետի, գորգի, հյուսքի ու ժանյակի, դրվագված ու փորագրված իրերի (սկուտեղ, հմայիլ, դադողան, գաթանախշիկ) և տարեհացի նախշազարդին և այլն /աղ. 11/: Հնգաթև ու վեցաթև աստղանշաններով առատ են Դվինի և Անիի խեցեղենը, մանրանկարը, հոգևոր ու աշխարհիկ շենքերի հարդարանքը⁶:

Հայոց մեջ լուսատուների և Տիեզերքի մասին պատկերացումները զանազան վերապրուկների ձևով հարատևել են մինչ օրս: Լուսատուների, ախտարական⁷, աստղագուշական բովան-

⁵ Իսրայելյան Հ. 1973, 669: Տե՛ս նաև Тревєр 1953, 129-130:

⁶ Ս. Հռիփսիմե, Սանահին, Կիրանց, Նոր Գետիկ, Սալիտակավոր, Նորավանք, Թեղենյաց եկեղեցիներ, Անիում՝ Մայր տաճար, Պարոնի պալատ, Սարգսի տուն և այլն:

⁷ «Անունը գալիս է պաիլ. axtar «կենդանակերպ, համաստեղություն», պարսկ. āxtar

դակության պատկերներով, բոլորակներով և աղյուսակներով հարուստ են որմնանկարը (Որոտնավանք), դրվագված իրերը, ձեռագրերը, հմայիլները և տպագիր գրքերը /**աղ. 12/**: Բազմաթիվ են Արևի, Լուսնի⁸ և աստղերի միջոցով գուշակությանն առնչվող ազգագրական ու բանահյուսական նյութերը:

Աստղատների ծիրում էական են Կենդանաշրջանի⁹ (հուն. Ζωδιακως) համաստեղությունները: Կարևոր է, որ դրանցից 11-ը (Խոյ, Ցուլ, Երկաւոր, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ, Կարիձ, Աղեղնաւոր, Այծեղջիր, Ջրիռ/Ջրահեղ) քարերին փորագրված են նշանի կամ էակի տեսքով /**աղ. 13i-23/**: Չկա միայն Ջուկն աստղատունը. հավանաբար այն հնում չի առանձնացվել՝ ձկան է նմանեցվել հետագայում: Փորագրված են նաև Կենդանաշրջանի գոտուց դուրս գտնվող Արծիվ, Կարապ, Շուն, Աղվեսիկ, Օձ, Օձակիր, Վիշապ, Քնար և այլ աստղատներին նման պատկերներ ու նշաններ /**աղ. 1325-29/**:

4. Երկնային երևույթ խմբում են երկնաքարի անկման՝ ասուպ երևույթի ժայռապատկերը Սևսարի երկնադիտարանում /**աղ. 14/** և գիսավոր հիշեցնող երկճյուղ նշանները /**աղ. 15/**: Սրանց եռաճյուղ տարբերակ կարելի է դիտարկել Պտղնավանքի, Արմաղանի գագաթի սալաքարերի և Տիգրան Մեծի դրամների նշանները /**աղ. 16/**: Կան նաև լուսնափուլի կամ լուսատուի խավարման նշումներ /**աղ. 17/**:

«աստղ, բախտ» բառից, ուստի հայերենում ուղիղ է և պետք է գրել ախտար, ոչ թե աղթար, ինչպես հաճախ ձեռագրերում պատահում է: Ախտարական արվեստը սկզբում սերտորեն կապված էր աստղաբաշխության (աստրոլոգիայի) հետ և հենց այդտեղից էլ ստացել է իր ախտար անունը» (Անասյան 1959, 425-426):

⁸ Միջնադարում տարածված էր խտիրքը՝ «ամսի օրերի կամ լուսնական օրերի խտրութիւն կամ ընտրութիւն՝ իբրև բարեգուշակ կամ չարագուշակ» (Մալխասեանց 1944, 306):

⁹ Ըստ Անանիա Շիրակացու՝ *երկրոտասան ախտարականքն, որ կոչին կենդանականայք* (Աբրահամյան Ա. 1944, 326): Կենդանաշրջանի բացատրությանն ու նկարագրությանն անդրադարձել են մեր մյուս տոմարագետ մատենագիրները ևս, տե՛ս օր., Յոհաննիսի Երզնկացույ Վիպասանութիւն..., Է, 9; Յովհաննէս Երզնկացի, Է, 241-242; Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացւոյն, հ. IV, ԻԴ, 189; Գրիգոր Տաթևացի, 265-266; Հակոբ Ղրիմեցի 1987, 107-109, 160-163, 257-262, 270-273 (ՄՄ 1114.70բ-73բ, 78ա-80բ):

5. Օդերևույթ խմբի պատկերներում գերակշռում է շանթ-կայծակը /**աղ. 18**/, ժողովրդական հավատալիքների Օովիան-Օովինարը: «Ամպրոպի լուսածնային երևույթը, որ գերմանացիները կոչում են թռչկոտող այծ կամ թռչկոտող ու հարվածող խոյ, հայերի մեջ կոչվում է *հրաչք* (Քամալյանց Ս., Օովինար, Թիֆլիս, 1888, էջ 26): Սակայն դա օդերևութական կենդանակերպ ոգի չէ, այլ ամպրոպային մարդակերպ ոգի՝ հրեղեն աչքերով ...որ կայծակ է նշանակում: ...Հրաչք է համարվում նաև Օովյանը կամ Օովինարը, մի կույս, որ վերին երկնքում է ապրում (Բալասյանց, Ռոստոմ և Սալման, Թիֆլիս, 1896): ...Ամպրոպային մութ գիշերներին նա հանկարծ գլուխը հանում է ամպերի տակից և նայում ցած, այն ժամանակ փայլատակում է կամ *Օովյանը խաղում է* (Տեր-Աղեքսանդրյան, Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885, էջ 275) ամպերի վրա»¹⁰:

Մթնոլորտային մյուս երևույթներից առկա է ամպ, անձրևի շիթ ու ծիածանի աղեղ հիշեցնող մի քանի ժայռանկար: Աղեղնաձև ու զիզգզ կայծակազարդով առատ են խեցեղենի, բրոնզե գոտու, մանրանկարի և գորգի հորինվածքները /**աղ. 18**/: Կայծականշանը ժայռանկարներում հաճախ կից է այծի կամ եղջերվի պատկերին: Հ.Ա. Մարտիրոսյանը կայծակ և այծ մեկտեղած պատկերներն առնչել է «*ինքը էծ, մեջքը պէծ*» հանելուկին, նշելով, որ ժայռանկարներում լայն տարածված՝ այծի երկեռանկյուն ոճով նշանն առկա է նաև բիայնական ու միջնադարյան մեհենագրերում՝ *դայակն, փայլակն* իմաստով¹¹: Այծի և դայակի գործառության աղերսը բանաստեղծորեն արտացոլվել է Նահապետ Քուչակին վերագրվող հայրենում. «Ի՞նչ մայր է զքեզ բերեր, ի՞նչ դայեկ՝ զքեզ սնուցեր, զքեզ եղն ի սարին բերեր»¹²:

¹⁰ Abeghian 1899, 83-86; Աբեղյան 1975, 70, 535-536: Տե՛ս նաև Ամատունի 1912, 316; Անառեան 1913, 523; Вардунян 1991, 72-73; Վարդումյան 2011, 123-125; Վարդումյան 2017, 69:

¹¹ Abeghian 1899, 78; Աբեղյան 1975, 66, 530; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 15: Տե՛ս նաև Վասիլյան 1985, 47-48:

¹² Հայրեններ, 278; Չոպանեան 1930, 11; Աբեղյան 1931, 170; Աբեղյան 1967, 242: «Այստեղ ամեն բառ ու պատկեր և հենց հայրենն ինքը զարմանալու չափ դիցաբանական հզոր շունչ ունեն, ասես ինչ-որ առասպելական մայր սա երգել է տիեզերա-

Մոր, դայակի, այծի (եղնիկ) ու կայծակի իմաստաբանական այս կապը լրացվում է դիցաբանական մի ուղղակի վկայությամբ. Կիպրոս կղզու մի անձավում մանուկ Ջեսի ստնտուն էր Ամալ-թեա այծը:

6. Երկրային երևույթ խմբում է Վարդենիսի լեռների Փորակ լեռան ժայթքման պատկերը¹³: Այն գործել է մ.թ.ա. VIII դ., իսկ մինչ այդ՝ նաև V հազ. կեսերին: Ավելի որոշակի է բուն Հայաստանից արևմուտք, Կոնիայի դաշտի նորքարիդարյան Եղանիկ հնավայրի /Çatal hüyük/ որմնանկարը (մ.թ.ա. 6150 թ.), որն արտացոլում է 130 կմ հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Հրասար /Hasan Dağ/ լեռան ժայթքումը¹⁴ /**աղ. 19**/:

Ենթադրաբար, Շոփքի Արշամ Բ արքայի՝ Դիոսկուրների գլխարկներով դրամներում (մ.թ.ա. 230 թ.) դրվագված է Արգեուսի մ.թ.ա. 253 թ. հավանական ժայթքումը, որն էլ այլ ծխացող լեռ կամ 30 կմ հեռվում դեռևս շարունակվող՝ մեթանի արտահոսքի երևույթը /**աղ. 313**/:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հնադարի մարդը ներդաշնակ էր շրջակա բնությանը: Նա անսովոր չէր վերերկրյա և երկրային ահեղ բներևույթներին, որ իր առօրյա իրականության անբաժան մասն էին: Բնական է, որ ծագած վախն ու ակնածանքը, ձևավորված հավատալիքն ու պաշտամունքը ծեսի և պատկերավորման հիմք են դարձել՝ արտացոլվել ժայռապատկերներում:

Բնությունն ու բներևույթ արտացոլող ժայռապատկերներն իրենց իմաստաբանությամբ ու գործառույթով մի ամբողջություն են կազմում, որը լիարժեքորեն միավորում է վաղնջական մարդկանց մտածողական ոլորտները:

կան տարերքից ելած մանկիկ Վահագնի օրորոցի մոտ» (Վասիլյան 1985, 48-50):

¹³ Տե՛ս Ավագյան Ա. 2019, 223, նկ. 4.37:

¹⁴ Տե՛ս Mellaart 1967, 133, նկ. 59-60:

1

2

3

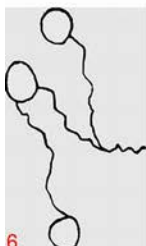

4

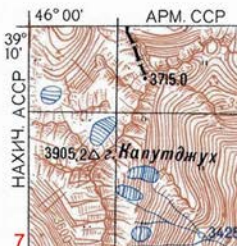

5

լեռան նշաններ

6

7

լճեր ու վտակներ, Նավասար

8

9

գետեր

10

աղբյուրի տեղը՝ շրջակա բլուրների նկատմամբ

11

ոռոգման ինքնաշխատ համակարգ

12

13

14

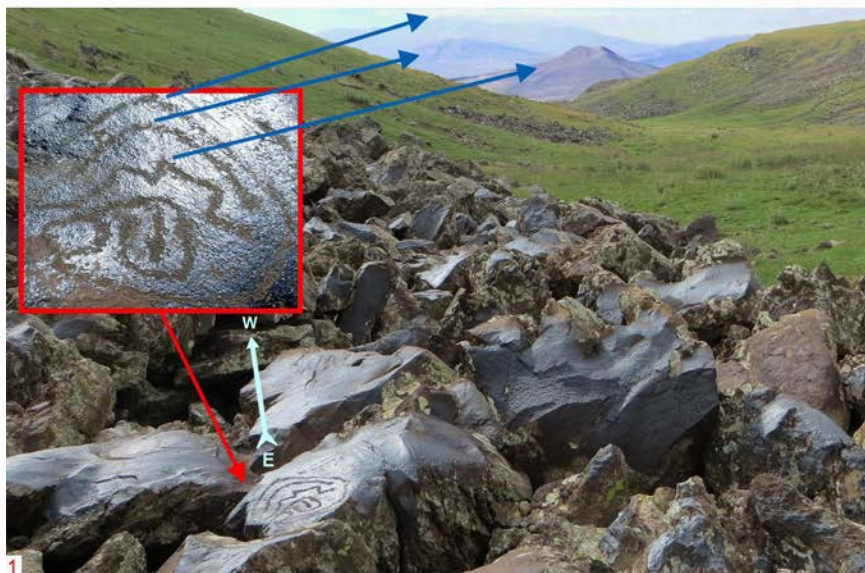
աղբյուրներ

քարանձավներ.

15

Ալկեբար (Կորճաթ)

1

մի շարքում գտնվող Հատիսի, Արալեռան և Արագածի ժայռապատկերը, Գեղամա լեռներից

2

4

3

Արագածի երեք գագաթները, մայր մտնող Արևը և Երկրի կողմեր նշող խաչ

Տեղանքի տարրեր

աղյուսակ 3

1
Եղանիկ (Կոնիա), մ.թ.ա. VI հազ.

2
Քրեդան, մ.թ.ա. XXVIII դ.

3
Քեթի (Շիրակ), գավաթ, մ.թ.ա. XV-XIV դդ

4
Միսիան, մ.թ.ա. XXVIII դ.

5
Շամբոր, մ.թ.ա. III հազ.

6
բրոնզե գոտի, Շիրակ

7
Ջայոց լեռները, Բալավաթյան դարպաս, մ.թ.ա. IX դ.

8
տապանաքար, Որոտնավանք, XI դ.

9
կավե կոթող, Դվին, մ.թ.ա. X-IX դդ.

10
քրեդան, Քեթի (Շիրակ), մ.թ.ա. XVII-XVI դդ.

11
Արարատ լեռը, Տիգրան Դ
արքայի և Էրատոթ թագուհու
դրամներ, մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 1 թթ.

12
Արգեուս լեռ (?)
Արշամ Բ արքայի
դրամ, մ.թ.ա. 230 թ.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Երկիր, այծ, աստղ

Տարուկ (Սաուդյան Արաբիա)

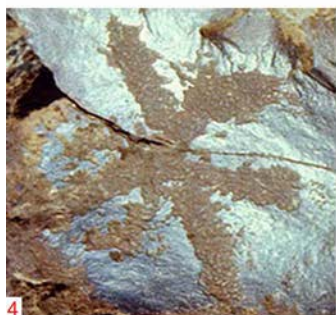
Նմպանակ, Սամարա (Իրաք)
մ.թ.ա. VI-IV հազ.

Ծագող Արև

Արևներ

աստղ

աստղախումբ, Լճաշեն

Ծիր Կաթին, Սևաար

համաստեղություններ. «Արծիվ»

«Առյուծ», Վարդենյաց լեռնանցք

մոլորակներ (?)

Լուսին

1
աստղեր

2
Գեղամա լեռներ

3
Սևաար

4
«Բոլլը» աստղախումբ.

5
Ագարակ

6
Լճաշեն

7
աստղախմբեր, Ագարակ

«Բոլլը» աստղախումբը

1

մոլորակներ (?)

2

3

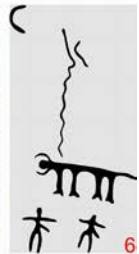
Արևն ու Լուսինը միաժամանակ

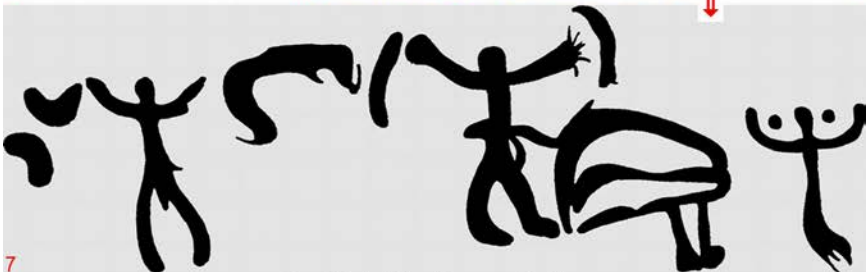
4

5

6

7

Լուսնի մահիկաձև պատկերներ

8

Կիսալուսին

9

Լուսնափուլեր (տարբեր ժայռապատկերների հավաքածու)

1 Վարդենիսյա լեռանցք, «Առյուծ» համաստեղության ժայռապատկերը հարավ-արևելքից

2 «Առյուծ»-ի ուղվագիծը կալճաջրով ընդգծված քարի վրա, հյուսիս-արևմուտքից հատված

3 Հայկ և Յուլ համաստեղությունները

4 Նույնը՝ Յան Դելեիլուսի ատլասում (1690 թ.)

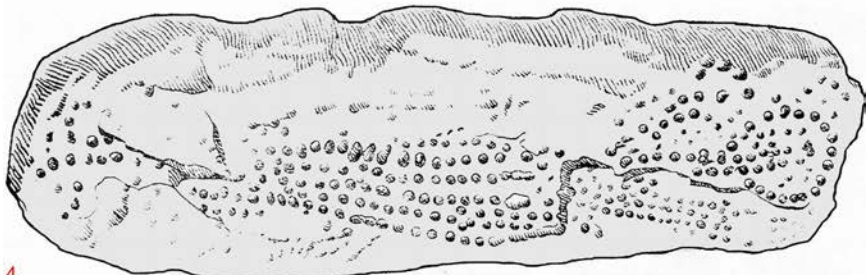

Ծիր Կաթին աստղաշերտի հատվածներ, մայրության նշաններով, Սևասար

Ծիր Կաթին մի հատված, աստղի թռիչքի ուղղությունը նշող երեք կորագծերը, Սևասար

Ծիր Կաթին աստղաշերտի մի հատված, սալաքար, Աստապատ (Նախիջևան)

Երկնային լուսատուներ

աղյուսակ 10

1
մ.թ.ա. III-II հազ. Շամբոր

2
Մեծամոր

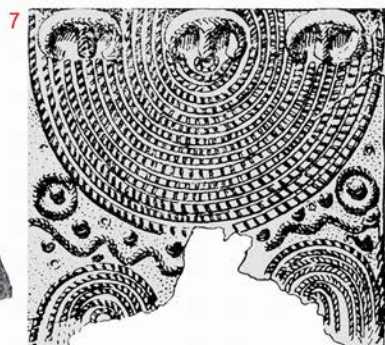
3
Սիսիան

4
Քեթի, մ.թ.ա. XXX դ.

5
բրոնզե հմայիլներ, Մեծամոր, մ.թ.ա. III-II հազ.

7
կապե կոթողի բեկոր, Դվին, մ.թ.ա. XIII դ.

8
բրոնզե կախազարդեր, Գորիս, Լճաշեն

մ.թ.ա. XII դ.

12
Լուսին, Արև և հինգ մոլորակ, ծիսական օրոշածոյի զարդ, մ.թ.ա. ~820 թ.

Լուսին, կնիք, Կարմիր Բլուր

14
Արթիկ, մ.թ.ա. XII դ.

բրոնզե մանրակերտներ Տոլորս, Լճաշեն, մ.թ.ա. XIII դ.

16
բրոնզե գոտիներ, Կանաձոր, Տանձատափ

1

2

3

որմանկար, Զորայր, XIII դ. խաչքար, Գոշավանք, 1290 թ. տապանաքար, Արատես, 1602 թ.

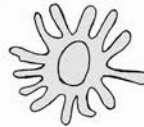
«Վահան» գորգ, Գեղարքունիք, 1860 թ.

ա. Գորգ, Գորիս,
1838 թ., ՆԿԿԲ

բ. Գորգ,
Գորիս, 1838 թ.

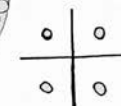
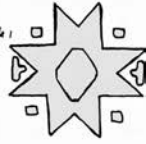
գ. Գորգ,
Սյունիք,
XIX դ.,
ՆԿԿԲ

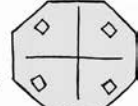
դ. Գորգեր,
Սյունիք-Արցախ,
XIX-XX դդ.,
ՆԿԿԲ

ե. խաչքար,
Ջանշաղիս,
1912 թ.

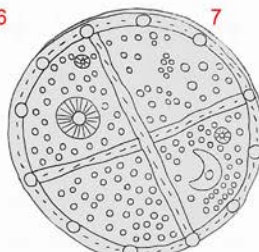
զ. Գորգ,
Արևմտյան
Հայաստան,
XIX դ., ՆԿԿԲ

աստղանշաններ Գեղամա լեռների
ժայռապատկերներում և գորգերում

Թելչեբա, Արծկե

«Տարի» հաց, Արու
(Ջավախք), 1965 թ.

1 որմնանկար, Որոտնավանք, XI դ.

2 բրոնզե սկուտեղ, Ջուղա, 1477 թ.

3 սկահակ, XIX դ.

4 Կենդանաշրջանի գոտի, «Ախտարք», Յ. Սեդապարտ, 1513 թ.

Կենդանակերպերը և մարդու մարմնի մասերը, Կաֆա, 1445 թ.

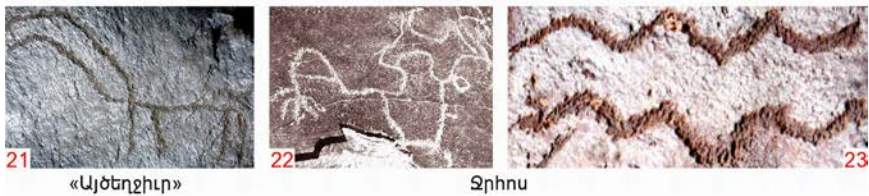
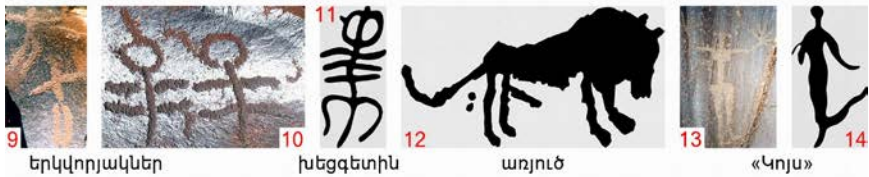
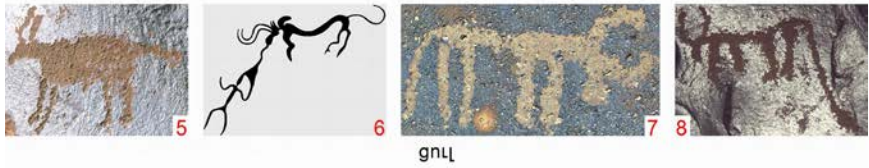
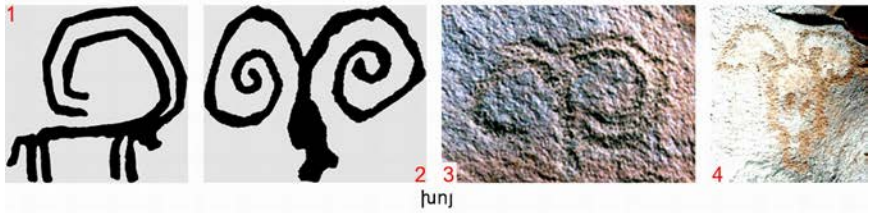
Կենդանակերպերի նշանները հայկական ձեռագրերում

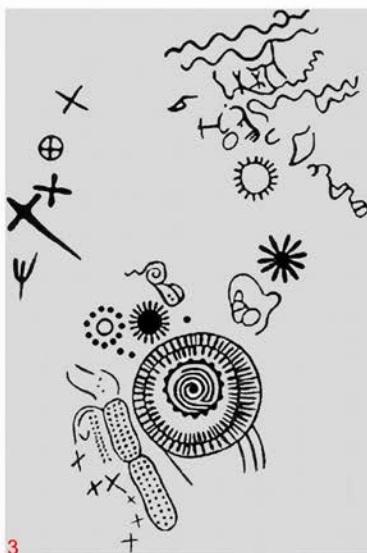
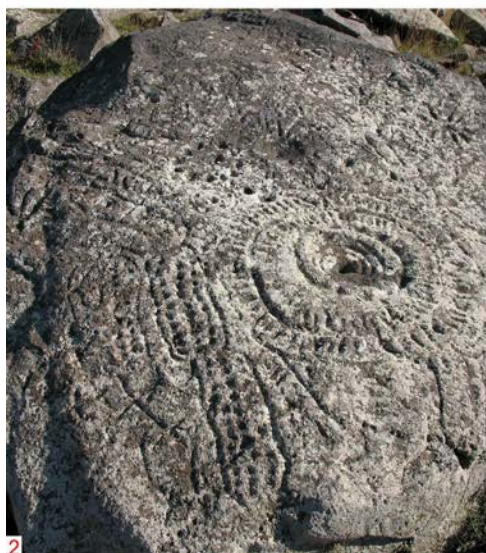
Ն Յ Ս Տ Ր Պ Ղ Ճ Ն Ձ

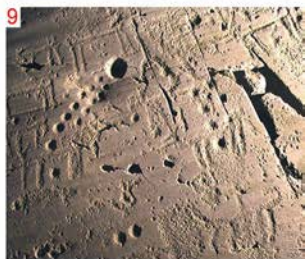
Կենդանաշրջանի համաստեղությունների նշանները

Կենդանաշրջանի, մարմնի մասերի և ազգերի կապը, 1722 թ.

Վալկամունիկա, մ.թ.ա. V-II դդ.

1

2

սալաքար և տապանաքար, Արմաղանի գագաթ, միջնադար

3

4

Ս. Զոփիսիմեն (խորանի ծախս պատին) և Պտղնավանք (իս. պատին): Կառուցված են VII դ.

5

6

մ.թ.ա. 87 թ. դիտված Զալլեյի գիսավորի նշանը թագի վրա, Տիգրան Մեծի արծաթադրամներ

Լուսատուի խավարման փուլերի (կամ Լուսնի փուլերի) արտահայտություն

կայծակնացայտ, շանթածիզ ոգիներ

շանթ-կայծակ

շանթ-կայծակ, օձավիշապ, այծ

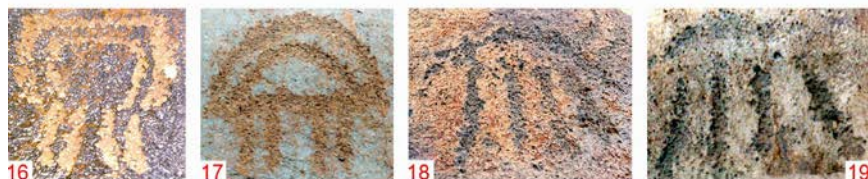

կայծակազարդ, ալիք, Շենգավիթ, մ.թ.ա. XXV դ.

ամպ, անձրև, երկնալուրս (մ.թ.ա. III-II հազ., Մեծամոր, սափոր, Դիլիջան

ալիք, Դվիկ, X-IX դդ. կայծակազարդեր. բրոնզե գոտի, Մեղեգեշաուր գորգ «Խնձորեցկ», XIX դ

ամպեր ու անձրևի շիթեր

Վարդենիսի լեռների Փորակ հրաբխի ժայթքման պատկերը, Սխտորասար (Զարվաճառի լեռներ)

Հրասար հրաբխի ժայթքման որմնապատկերը. Եղանիկ (Կոնիայի դաշտ), մ.թ.ա. 6150 թ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք Հարցմանց Երիցս երանեալ Սրբոյն Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն, 1729 (ՌՃՀՀ), Կ.Պօլիս, 808 էջ:

Գրիգոր Տաթևացի, 2020, Գիրք Հարցմանց, գրաբարից թարգմ. Բ.Գ.Թ. Սուսաննա Գրիգորյանի (խմբագր. և ծանոթագր.՝ փ.գ.դ., պրոֆ. Ն. Քյոսեյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 1015 էջ:

Հակոբ Ղրիմեցի, 1987, Տոմարագիտական աշխատություններ, աշխ. Զ.Ա. Էյնաթյանի, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», 393 էջ:

Յոհաննիսի Երզնկացոյ Վիպասանութիւն գերկնային մարմնոց շարժմանէ, զլուսաւորացն՝ որ ի նմա, և զհաստատութենէ երկրի, 1792, Նոր Նախիջևան, «տպարան Ս. Խաչ վանքի», 74 էջ:

Յովհաննէս Երզնկացի, 2013, Մատենագրութիւն, հ. Ա. Ճառեր եւ քարոզներ, բնագրերը հրատարակության պատրաստեցին Արմենուհի Երզնկացի-Տէր-Սրապյանը եւ Էդվարդ Բաղդասարյանը, ներածականները Էդ. Բաղդասարյանի, Երևան, «Նաիրի», 670 էջ:

Աբեղյան Մ. 1931, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր.- ԵՊՀ Տեղեկագիր, Երևան, «ԵՊՀ», 260 էջ:

Աբեղյան Մ. 1967, Երկեր, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Բ, 388 էջ:

Աբեղյան Մ. 1975, Երկեր, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Է, 603 էջ:

Աբրահամյան Ա.Գ. 1944, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, «ՀՍՍՌ Մատենադարան», 419 էջ:

Աճառեան Հր. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, «Տպ. Աղանէանց», 1141 էջ:

Ամատունի Մ. վրդ. 1912, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 708 էջ:

Անասյան Հ.Ս. 1959, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺՀ դդ., հ. Ա, Երևան, «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1228 էջ:

Ավագյան Ա.Վ. 2019, Ակտիվ խզվածքների մերձակերկությանը դրսևորումները, Երևան, «Գիտություն», 294 էջ:

Թոխաթյան Կ. 2016, Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը.- ՊԲՀ, №2, էջ 180-198:

Իսրայելյան Հ.Ռ. 1973, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», 172 էջ:

Հայրեններ, 1995, քննական բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Շ. Մնացականյանի, Երևան, «Նաիրի», 1096 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, «ՀՍՍՌ Պետհրատ», հ. II, 512 էջ:

Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ. 1971, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 6, պր. II, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», 66 էջ, 333 նկ.:

Չօպանեան Ա. 1930, Քուչակեան անտիպ տաղեր.- «Անահիտ». հանդէս մտածման եւ արուեստի, Փարիզ, Բ, 4, էջ 4-11:

Վասիլյան Վ.Ռ. 1985, Առասպելներից մինչև Բյուրական, Երևան, «Սովետական գրող», 224 էջ:

Վարդանյան Ռ. 2004, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ.- «Պատմա-բանասիրական հանդէս», №2, էջ 234-253:

Վարդումյան Գ. 2011, Ջրի պաշտամունքը Հայոց մեջ.- «Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում». «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Սուղնի», էջ 121-127:

Վարդումյան Գ. 2017, Դիցաբանության արտացոլումը հին հայկական դրամներում.- «Գիտության աշխարհում», №2, էջ 10-15:

Вардумян Г.Д. 1991, Дохристианские культы Армян.- Армянская этнография и фольклор, 18, Ереван, «АН Армении», с. 60-146, 24 табл.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тбилиси, «Тбилисский университет», 1409 с.

Тревер К.В. 1953, Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. – IV в. н.э.), Москва-Ленинград, «АН СССР», 293+XXIII с., 90 табл.

Abeghian M. 1899, Der armenische Volksglaube. Inaugural-dissertation, Leipzig, “Druck von W. Drugulin”, 127 S.

Mellaart J. 1967, Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia, London, “Tames & Hudson”, 232 p., 136 plates.

Vardanyan R. 2005, Une émission de bronze arménienne du IIe siècle après J.-C.- Actas del XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, p. 959-964.

Vardumyan G.D. 2016, Manifestations of Mythological Images on Ancient Armenian Coins.- Fundamental Armenology, Yerevan, №2 (4), p. 123-131 <fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/365.pdf>.

Карен С. Тохатян, Институт истории НАН РА, к.и.н., Содержание петроглифов Армении: природа и природные явления.

Резюме

Наскальные изображения отражают большую часть основных сфер деятельности древних армян, представляя собой целостную систему выражения жизненных реалий и мировоззрения дописьменной эпохи. Они тесно и гармонично связаны с окружающей природно-исторической средой, где и сформировали культурный ландшафт.

Среди тематического разнообразия петроглифов Армении выделяются четыре основные сферы: природа, повседневная жизнь человека, плоды его созидания, его внутренний мир. В статье рассматриваются петроглифы, представляющие элементы местности, Земля, небесные светила и явления, атмосферные явления, вулканы.

Наблюдаются теснейшие связи между наскальным искусством и другими сферами армянской культуры. Тематика, стиль и типы древнейших петроглифов пронеслись через века, неизменно и почти идентично найдя выражение в керамике, на бронзовых поясах, барельефах, статуэтках и печатях, хачкарах, на коврах и фресках Ванского царства и средневековья, достигнув своего апогея в миниатюрах.

Петроглифы, изображающие природу и природные явления составляют единое целое, что объединяет ментальные сферы древних людей.

Ключевые слова: Наскальные изображения, петроглифы, археология, Земля, небесные светила, небесные явления, атмосферные явления, вулканы.

Karen S. Tokhatyan, Institute of History of the NAS RA, Cd. of Sci. in History, The content of petroglyphs of Armenia: nature and natural phenomena.

Summary

Rock carvings reflect the most of the principal activities of ancient Armenians, representing a complete system of expression of life realities and worldview in the pre-literate era. They are closely and harmoniously inter-

twined with the surrounding natural and historical environment, forming the cultural landscape.

In the thematic diversity of petroglyphs, four main spheres are defined: nature, everyday life of a human, the results of human creativity, his inner world. The article discusses petroglyphs representing terrain elements, the Earth, luminaries, celestial phenomena, atmospheric phenomena, and volcanoes.

Close ties between rock-art and other spheres of Armenian culture are observed. The themes, style and types of ancient petroglyphs have passed on through centuries, invariably and almost identically reflected in ceramics, on bronze belts, bas-reliefs, statuettes and seals, khachkars, on carpets and frescoes of the Van Kingdom and those of the Middle Ages, reaching their apogee in miniatures.

Petroglyphs depicting nature and natural phenomena form a holistic system, which unites the mental spheres of ancient people.

Key words: Rock art, petroglyphs, archaeology, Earth, celestial luminaries, heavenly phenomena, atmospheric phenomena, volcanoes.